

РОЗДІЛ І

ІСТОРИКО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

УДК 94:327(575.3)

Бульвінський А.Г.

ТАДЖИКИСТАН В ГЕОПОЛІТИЧНІЙ СТРУКТУРІ ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКОГО РЕГІОНУ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано історичні засади сучасного місця Таджикистану в центральноазійському регіоні. З'ясовано, що таджики вважають себе найдавнішим автохтонним народом Центральної Азії, який був несправедливо посунутий зі свого історичного місця прийшлими тюркськими племенами. Показано, що єдиний таджицький етнос був остаточно розділений державними кордонами на дві частини – центральноазійську та хорасанську (афганську) наприкінці XIX ст. Таджицька еліта з часів національно-територіального розмежування у Центральній Азії у 1924 р. вважає Таджикистан свідомо обділеним територіями та штучно витісненим у гори, а тому висуває претензії на свої «історичні території» – Бухару, Самарканд та ін.

Ключові слова: таджики, Таджикистан, Узбекистан, Афганістан, Бухара, національно-територіальне розмежування 1924 р.

Бульвинский А.Г. Таджикистан в геополитической структуре центральноазиатского региона: исторический аспект

В статье проанализированы исторические основы современного места Таджикистана в центральноазиатском регионе. Установлено, что таджики считают себя древнейшим автохтонным народом Центральной Азии, который был несправедливо подвинут со своего исторического места пришлыми тюркскими племенами. Показано, что единый таджикский этнос был окончательно разделен государственными границами на две части – центральноазиатскую и хорасанскую (афганскую) в конце XIX в. Таджикская элита со времен национально-территориального размежевания в Центральной Азии в 1924 считает Таджикистан сознательно обделенным территориями и искусственно вытесненным в горы, а потому выдвигает претензии на свои «исторические территории» – Бухару, Самарканд и др.

Ключевые слова: таджики, Таджикистан, Узбекистан, Афганистан, Бухара, национально-территориальное размежевание 1924 г.

Bulvinsky A. Tajikistan in geopolitical structure of the Central Asian region: a historical aspect

The article analyzes the historical background of Tajikistan current position in the Central Asian region. It argues that Tajiks consider themselves most ancient autochthonous people of the Central Asia, being unfairly displaced by Turkic tribes from historical territories. It is shown that the Tajik ethnic group was finally divided by the state borders into two parts – Central Asian and Khorasan (Afghan) – at the end of 19th century. Since the national-territorial delimitation of Central Asia in 1924, the Tajik elite considers Tajikistan being deliberately limited with territories and artificially displaced into the mountain areas, and therefore makes claims to its «historical territories» – Bukhara, Samarkand and others.

Keywords: Tajiks, Tajikistan, Uzbekistan, Afghanistan, Bukhara, national-territorial delimitation in 1924.

Історично зумовлена мовно-етнічна відмінність таджиків від інших народів Центральної Азії зумовлює певну геополітичну сегментованість регіону та є вагомим чинником, який впливає на відносини Таджикистану зі своїми сусідами. Без розуміння цих особливостей складно зрозуміти перспективи врегулювання ряду складних регіональних проблем та інтеграційних процесів в Центральній Азії.

Згідно бачення сучасної таджицької історіографії (Н. Негматов [1], Р. Масов [2] та ін.) та підходів державних ідеологів (Е. Рахмон [3]), таджики є найдавнішим автохтонним народом сучасної Центральної Азії. Вони є нащадками цивілізації арійців якій понад 8 тис. років. Згідно концепції М. Рахматшо у III–I тис. до н.е. територія сучасних Таджикистану, Узбекистану, Афганістану та східної частини Ірану називалась Адріана, яка була прабатьківщиною арійців [4, с.14-15].

Варто відзначити, що вперше положення про те, що таджики є єдиним корінним населенням регіону – потомками давньої арійської цивілізації, з'являється у роботах академіка АН СРСР Б. Гафурова [5], який у 1946–1956 рр. був першим секретарем ЦК Комуністичної партії Таджикистану.

Виходячи з таких концептуальних підходів, за своїм походженням таджики є ближчими до інших сучасних і давніх індоєвропейських народів (балтських, германських, слов'янських, іранських, індоарійських, анатолійських, вірмен, італіків, фрігійців, греків, кельтів, фракійців), ніж до тюркських народів, які зараз населяють більшість території Середньої Азії (узбеків, казахів, киргизів, туркменів тощо).

Апеляція до арійського походження є частиною символічної історії

таджицького народу, яка не лише заглиблює його у давнину, а й відділяє від сусідніх тюркських народів, культура яких традиційно вважається іранськими народами менш розвинутою [6].

Саме тому у 2006 р. у Таджикистані офіційно святкувався Рік арійської цивілізації. Президент Таджикистану Е. Рахмон у своїй роботі «Арії і пізнання Арійської цивілізації» пояснив це святкування необхідністю: «оцінити по достоїнству історико-культурну спадщину, матеріальні і духовні багатства, створені протягом тисячоліть предками таджицької нації» [7]. Під час виступу у Душанбе у вересні 2006 р. на урочистому засіданні, присвяченому святкуванню 15-ї річниці незалежності Таджикистану і Року арійської цивілізації Е. Рахмон висловився ще більш чітко: «Арійська цивілізація заклала основи історії наших предків, зародження і формування традицій державності, культури, інших національних цінностей, більше того, вона зіграла роль історичної арени для формування самосвідомості і пізнання світу» [8].

Акцентація на давньому арійському походженню сучасних таджиків концептуально є непрямим, а почасти й прямим підкресленням прийшлого характеру тюркських народів у регіоні, їх фактичного статусу завойовників. Це також є певною відповіддю на виклики, пов'язані з посиленням ісламізації та тюркізації регіону та загрози цих процесів для стабільності самого Таджикистану.

За пануючою в Таджикистані концепцією великі імперії пізньої Античності та раннього Середньовіччя були безпосередньо зв'язані з процесом формування таджицького народу [9;10]. Цей процес розпочався в часи існування Імперії Сасанідів (226–651) і завершився за Держави Саманідів (819–999), яка офіційно вважається першою таджицькою державою. Варто відзначити, що Держава Саманідів охоплювала практично усі території де й сьогодні проживають таджики як автохтонне населення (Таджикистан, Афганістан та Узбекистан). Принесений з арабським завоюванням у кінці VII – на початку VIII ст. до Хорасану, Мавераннахру та Согдіани (Согду) іслам у Державі Саманідів став державною релігією, а таджики – частиною ісламського світу. Офіційною мовою Держави Саманідів стала мова дарі (*parsī-yi darī* – «придворна перська»).

У жовтні 1996 р. уряд Таджикистану вперше на міжнародному рівні звернувся до спадщини Саманідів, запропонувавши ЮНЕСКО провести в 1999 р. святкування 1100-ї річниці створення Держави Саманідів як «першої

незалежної таджицької держави» [11]. Проведене у 1999 р., хоча й без підтримки ЮНЕСКО, святкування 1100-ї річниці першої незалежної таджицької держави мало засвідчити не лише глибокі державні традиції таджиків, а й підкреслити той факт, що нинішній Таджикистан є лише малою частиною «Великого Таджикистану», столицею якого була Бухара. Зрозуміло, що керівництво Республіки Узбекистан дратує той факт, що нинішнє узбецьке місто Бухара у Таджикистані офіційно вважається столицею першої таджицької держави.

З 1999 р. монументи І. Самані були поставлені у Душанбе, Ходженті, Курган-Тюбе, Гафурові. У 1998 р. найвища вершина Паміру Пік Комунізму було перейменовано на Пік Ісмаїла Самані. Продовжуючи курс на закріплення у суспільній свідомості зв'язку сучасного Таджикистану з Державою Саманідів, запроваджена у 2000 р. національна валюта Таджикистану була названа на честь засновника Держави Саманідів Ісмаїла Самані – сомоні.

Після занепаду держави Саманідів її територія була завойована і розділена тюркськими племенами Караханідської і Газневідської держав. Південні райони Таджикистану стали на нетривалий час у кінці X – першій третині XI ст. частиною Держави Газневідів, однак більшість території Таджикистану стала частиною Караханідської держави, аж до приходу монголів у Центральну Азію у 1210-х рр. З кінця XII ст. області південного Таджикистану у Бадахшані та Верхньому Тохаристані увійшли до складу Держави Гуридів, яка знищила Державу Газневідів.

На території сучасної Республіки Таджикистану монголи з'явилися у 1220 р. Запеклий опір завойовникам вчинили захисники Худжанда. Тим не менш значна територія Таджикистану була включена до складу Монгольської імперії. Не завойованим монголами під час цього походу залишився Бадахшан та деякі сусідні з ним гірські князівства Верхнього Тохаристану.

У XIV–XV ст. Таджикистан перебував у складі величезної держави Тимура і його спадкоємців – Тимуридів. На початку XVI ст. більшість території Таджикистану перейшло від Тимуридів до складу новоствореної узбецької Держави Шейбанідів із столицею у Самарканді (1533 р. столицю було перенесено в Бухару, і держава почала називатись Бухарське ханство). Як зазначає академік Р. Масов, із цього часу асиміляція таджиків тюрками-узбеками набула інтенсивного характеру [12, с.35].

Під впливом політичних (перехід території Таджикистану під стійку владу тюрків-узбеків на півночі та формування афганських ханств, а потім і Дурранійської пуштунської держави на півдні) та релігійних факторів (проголошення шиїзму офіційною релігією Сефевидського Ірану на початку XVI ст.) таджицько-перський мовно-культурний простір у XVI – середині XVIII ст. розділився на три гілки (таджицька мова, афганське дарі та іранське фарсі), а таджицький етнос на дві частини – центральноазійську та хорасанську (афганську).

У XIX ст. таджики, окрім Бухарського емірату, також жили в іншій узбецькій державі – Кокандському ханстві, яке на початку століття приєднало таджицькі Істаровшан, Ходжент, Каратегін і Дарваз (тимчасово). У 1820-х – 1830-х рр. Гірський Бадахшан (Шугнан, Вахан і Рошан), а також Куляб, Кобадіан та Курган-Тюбе були тимчасово завойовані Кундузьким ханством. Потім Гірський Бадахшан перебував у номінальній залежності від Кокандського ханства.

Спадкові феодальні володіння у південно-східній частині сучасного Таджикистану з XVII ст. були незалежними та напівнезалежними утвореннями, над якими періодично намагались встановити контроль сусіди (Бахара, Коканд, Кундуз). Врешті Бухарський емірат у 1870-х – 1880-х рр. підкорив Гіссарське, Кулябське, Каратегніське, Дарвазьке, Курган-Тюбінське та інші бекства, які утворили Східну Бухару у складі емірату.

Подібні процеси відбувались і у Східному Хорасані (Афганістані), де з утворенням Дурранійської держави (1747–1818) населені таджиками південні області (Кандагар) були приєднані до пуштунської держави. Однак таджики Кабулістану, Кухістану, Кухдаману чинили затятий опір афганцям (пуштунам) і зберігали свою незалежність до 1830-х рр.

Після поразок від російських військ Кокандське ханство та Бухарський емірат у 1868 р. визнали залежність від Росії, ставши її протекторатами. Варто відзначити, що мовою діловодства в цих узбецьких державах була таджицька (перська). Прагнучи не ускладнювати відносини з Британією, Росія 1873 р. визнає приналежність Вахану і Бадахшану до Афганістану. Натомість північна частина сучасного Таджикистану була остаточно приєднана до Росії по придушенню антифеодального повстання 1873–1876 рр. у Кокандському ханстві.

Після ліквідації росіянами Кокандського ханства у 1876 р., його протекторати Шунган і Рошан фактично стають російськими територіями,

однак афганський емір, прагнучи розширити свої території, у 1883 р. займає Шугнан і Рошан. Афганці були витиснуті російськими військами з таджицького Гірського Бадахшану за р.Пянж лише у 1893 р. Згідно договору про розмежування сфер впливу Британської та Російської імперій на Памірі від 1895 р. Шугнан, Рошан і частина Вахану та Ішкашим були приєднані до Бухарського емірату, натомість частина Вахану за р.Пянж залишилась за Еміратом Афганістан, який був британським протекторатом.

Таким чином, таджицький етнос став остаточно розділеним державним кордоном. Варто відзначити, що не зважаючи на формальний кордон наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. спостерігались масові переселення таджиків через кордон в обидва боки. І афганська і бухарська влада упереджено ставилась до жителів Західного Паміру як до іновірців.

Цікавою особливістю Західного Паміру є те, що шахи Вахану та беки Каратегіну і Дарвазу виводили свій родовід від Александра Македонського [13, с.179; 14, с.466].

У ході приєднання Центральної Азії до Російської імперії, північні райони сучасного Таджикистану опинились у складі Туркестанського генерал-губернаторства (Туркестанського краю). Вони входили до Зеравшанського округу (з 1887 р. – Самаркандська обл.), створеного зі східної частини Бухарського емірату та Ферганської обл., на яку було перетворено ліквідоване Кокандське ханство. Натомість центральні і південні райони Таджикистану (Східна Бухара) залишались у складі Бухарського емірату до 1920 р.

На думку М. Абдуллаєва, першу спробу трактування поняття «бухарський народ» (тогочасний еквівалент поняття «таджицький народ»), який живе під гнобленням правлячої у Бухарському ханстві узбецької династії мангітів здійснив у своїй роботі кінця 1890-х рр. «Історичний трактат» таджицький вчений і просвітитель Ахмад Дониш [15, с.17]. У 1912 р. в таджицькій джадідській газеті «Бухорои Шариф» («Священна Бухара», 1912, №15), вперше у таджицькій публіцистиці було використано поняття «таджики» для позначення нації, до того ж «арійської нації», на протигагу «туранським націям» Бухарського емірату [15, с.22].

З розпадом Російської імперії таджицькі території опинились відповідно у складі двох державних утворень – Туркестанської АРСР у складі РСФРР (1918–1924) і Бухарської НРР (1920–1924). Варто відзначити, що у Конституції Туркестанської АРСР від 24 вересня 1920 р. таджики серед

корінних національностей не згадувались, а у Бухарській НРР ліві джадіди (младобухарці), які прийшли до влади, поділяючи ідеї пантюркізму, перевели з 1920 р. діловодство та мову навчання з фарсі на тюркську (узбецьку) мову [16, с.13]. Загалом джадіди Бухари підтримали революцію 1917 р. у Росії та курс на тісні зв'язки з нею.

У процесі боротьби з пантюркістською ідеологією та басмацьким партизанським рухом радянська влада у 1924 р. провела у Центральній Азії національно-територіальне розмежування, яке сприяло національній консолідації та утвердженню державності основних народів регіону, але, водночас, сформувало й деякі проблеми територіального характеру. Національне розмежування було своєрідним компромісом між більшовиками та «туземною» тюркською реформаторською елітою, способом боротьби з пантюркістськими ідеями, заміною їх на прийнятний для влади більшовиків симулякр. Формальним наслідком цих процесів серед іншого стало утворення у 1924 р Таджицької АРСР у складі Узбецької РСР, а потім і утворення у 1929 р. окремої Таджицька РСР.

Найбільшою проблемою тоді було розмежування ідентичностей таджик і узбек, а також віднесення чисельного населення сартів до однієї з національностей, адже вони з XIX ст. трактувались і як тюркізовані таджики (Ю. Южаков, А. Гребенкін, А. Міддендорф, Р. Рахімов, А. Мірбабаєв, Р. Масов) і як осілі тюрки-узбеки (В. Налівкін, С. Лапін, І. Магідович, А. Шишов, Б. Каримшева, А. Аскарів) і як окремий етнос (П. Пашино, А. Буняковський, Г. Вамбері, Н. Остроумов, В. Бартольд, Н. Арістов, О. Броннікова) і як окрема соціальна, а не національна група (А. Федченко, Л. Костенко). Однак «серед таджицької інтелігенції завжди панувало переконання, що в Узбекистані ...проводилась політика тюркізації тамтешніх таджиків, а таджицька історична та культурна спадщина не стільки піддавалася гонінням, скільки «присвоювалась» узбеками» [17].

Згідно всеросійського перепису населення 1897 р. у Ферганській та Сирдар'їнській губерніях сарти склали значну більшість населення – 933 тис. осіб, узбеки – 218 тис., таджики – 115 тис., однак у Самаркандській обл. ситуація була протилежна: 507 тис. узбеків, 230 тис. таджиків та 19 тис. сартів [18, с.33-34]. Таку відмінність щодо ситуації із обліком сартів у Самаркандській обл. під час перепису 1897 р. С. Абашин пояснив впливом авторитету С. Лапіна та В. Налівкіна на самаркандський статистичний комітет, де слово сарт практично виключили з опитування [19, с.136].

У Бухарському ханстві за оцінками А. Шишова на початку ХХ ст. проживало близько 360 тис. таджиків [20, с.99], а в Афганістані за оцінками М. Рахматшо 2,3–2,4 млн. [4, с.19].

Статистичні дані за 1914 р. показують зростання сартської самоідентифікації у Ферганській та Сирдар'їнській губерніях, де сартів нараховувалось вже 1 млн. 746 тис. осіб, узбеків лише 67 тис., таджиків – 115 тис. Водночас по Самаркандській губ. ситуація суттєво не змінилась: узбеків 566 тис., таджиків – 259 тис., сартів – 29 тис. [18, с.33-34].

Однак після Лютневої революції 1917 р. під впливом голови Туркестанського комітету Тимчасового уряду В. Налівкіна під час проведення сільськогосподарського перепису 1917 р. у Туркестанському краї була дана вказівка замінити слово сарт на узбек. Не виключено, що це був негласний компроміс із місцевими джадідами, одним із лідерів яких був С. Лапін [19, с.155-156]. Адже туркестанським джадідам були близькі ідеї пантюркізму, тому будь-які дії, які посилювали тюркізацію населення Центральної Азії, вони підтримували і проводили.

На початку 1920-х рр. зусиллями окремих вчених, насамперед одного з керівників Відділу демографічної статистики ЦСУ Туркестанської республіки І. Магідовича [21], думка про практичне злиття сартів з узбеками, а тому й про недоцільність виокремлення сартів як окремої групи населення, стала пануючою у радянському науковому й адміністративному дискурсі та керівництвом до практичних дій.

У час національно-територіального розмежування у Центральній Азії 1924 р. таджики не змогли відстояти своє право на самовизначення (не було створено окремого таджицького національного комітету для участі у дискусіях), а тюркізовані таджики, які брали участь у цих обговореннях, виступали з пантюрістських позицій, і тому територія Таджикистану опинилась у складі Узбецької РСР [22, с.356-368].

У радянському переписі населення 1926 р. термін сарт для позначення окремої групи населення вже взагалі не використовувався. Тому й з офіційного дискурсу поняття сарти зникло. Причиною цього була установка Москви на формування окремої великої Узбецької РСР, а для цього узбекам необхідно було мати статус титульної нації на відведеній території, що і було досягнуто через перейменування усіх сартів на узбеків.

Так, академік Р. Масов обстоює думку про те, що у 1920-х рр. таджики цілеспрямовано витіснялись зі своїх традиційних рівнинних культурних

центрів у гірські райони, а ті, що залишались, піддавались асиміляції у формі узбекизації [23].

У результаті цих процесів найбільш плідні та економічно розвинуті області (Бухарська, Ферганська), на яких переважало таджицьке населення, та міста Бухара і Самарканд, де таджики на той час складали абсолютну більшість населення, відійшли Узбекистану [24, с.520; 25, с.571-572], а до складу Таджикицької АРСР увійшли найменш розвинуті таджицькі території – Східна Бухара, райони Гірського Бадахшану та Східний Памір. Таким чином Таджикистан став гірською країною (93% території – гори).

У новосформованій Узбецькій РСР активно здійснювалась політика узбекизації таджиків. Так вже у 1926 р. один з партійних лідерів Таджикицької АРСР Ш. Шотемор доповідав у Москву, що «узбеки ввели в таджицьких школах викладання на узбецькій мові, хоча таджицька мова є досить культурною і має багату літературу. З цього часу таджики позбавляються можливості вчитися рідною мовою. Такий стан речей цілком відповідав і відповідає поглядам панісламістських, пантюркістських і панузбекських кіл сучасної узбецької інтелігенції і духовенства ...найбільш же культурна і організована частина таджицького населення (міське населення, зайняте в торгівлі, промисловості та ремеслах, і трудова інтелігенція) залишається на території Узбецької республіки. Тим часом саме цю частину таджицької маси прагнуть обузбечити всілякими заходами дикого адміністративного тиску і шовіністичного свавілля...», констатує, що «таджицька мова ще з більшою жорстокістю стала переслідуватися після розмежування Середньої Азії» [26].

Яскравим прикладом наслідків реалізації такої політики є м. Самарканд, у якому у 1917 р. проживало 44,7 тис. таджиків і 3,3 тис. узбеків, а згідно перепису 1926 р. вже 43,3 тис. узбеків та лише 10,7 тис. таджиків [12, с.127]. Таке стрімке скорочення чисельності таджиків у місті пояснюється просто – вони були змушені записуватись узбеками.

Лише з появою у 1924 р. у Самарканді газети «Овози тоджик» («Голос таджика») розпочалось більш-менш систематичне вживання понять «кавм» (народність чи національність), а також «міллат» (нація) щодо таджиків і пропаганда власне таджицької національної ідентичності. Також із цього часу поряд із поняттями «перська мова» та «мова дарі» почали активно вживати термін «таджицька мова», «мова таджиків» [15, с.29-30]. Значний вплив на процес пробудження таджицької національної самосвідомості мала робота С. Айні «Зразки таджицької літератури» (1926), у якій було предметно

продемонстровано, що таджицький народ має давню історію та літературу [27]. Відповідно таджицька політична еліта лише у другій половині 1920-х рр. розпочала боротьбу за окреме таджицьке державне утворення, що завершилось виділенням у 1929 р. Таджикистану зі складу Узбекистану і створенням Таджикицької РСР.

Варто підкреслити, що під час просування ідеї створення окремої таджицької союзної республіки висувались ідеї включення до її складу не лише Ходженту, а й Самарканду, Бухари, Денау та Сари-Ассія, що перетворило б Таджикистан на «головну» центральноазійську республіку [28, с.115-126]. Як пише Р. Масов, саме з метою унеможливити передачу Самарканда до створюваної Таджикицької РСР, це місто у 1925–1930 рр. було тимчасово перетворене на столицю Узбекистану [12, с.123]. Також на початку 1930 р. Президія ЦВК СРСР ухвалила рішення перепідпорядкувати від Узбекицької до Таджикицької РСР Сурхан-Дар'їнський округ з м. Термез, проте надалі це рішення не було реалізовано [19, с.194].

Врешті-решт кордони республіки були проведені так, що близько мільйона узбеків виявилися у Таджикицькій РСР і майже два мільйони таджиків в Узбекицькій РСР [12, с.101, 139]. Станом на 2000 р. в Таджикистані проживало 4,9 млн. таджиків [29], в Узбекистані – 1,1 млн., в Афганістані близько 3,7 млн. таджиків [30, с.195].

Важливим чинником створення Таджикицької РСР стало бажання Москви мати на своїх південних кордонах форпост для імпорту ідеї революції в Афганістан та Іран.

Створенню таджицької радянської республіки передувала криза в Афганістані 1929 р., пов'язана з селянським рухом таджиків 1928–1929 рр., який переріс у повстання проти влади афганського еміра Аманулли-хана на чолі з таджиком Х. Калакані (Б. Сакао), який на нетривалий час став еміром Афганістану. І Москва певний час вагалась кого підтримати у цьому конфлікті [31]. Врешті саме на допомогу дружному до більшовиків еміру СРСР навесні 1929 р. відправив на північ Афганістану два спецзагони Червоної Армії загальною чисельністю до 2,4 тис. військовослужбовців [32]. Окрім того, на півночі Афганістану перебувала значна кількість вороже налаштованих до радянської влади емігрантів з Центральної Азії, там же з 1921 р. була ставка основного лідера басмацького руху в Таджикистані та Узбекистані Ібрагім-бека, загони якого до 1931 р. вторгались на територію Таджикистану.

З огляду на складнощі формування таджицької радянської державності у 1920-х – 1930-х рр. та національної й історичної самосвідомості таджиків, перша узагальнююча робота з історії таджицького народу вийшла лише у повоєнний період, коли у 1947 р. Б. Гафуров видав «Історію таджицького народу у короткому викладі». Б. Гафуров став автором і фундаментального дослідження «Таджикі. Найдавніша, давня і середньовічна історія» (1972), яка у сучасній таджицькій історіографії оцінюється як таке, де історія таджиків вперше розглядається як важливий компонент всесвітньої історії і яка підготувала духовну основу сучасної національної незалежності [33].

Особливості формування території Таджикистану у 1929 р. зміцнили тенденцію до формування сучасних таджицьких етно-регіональних кланів на основі специфічного «долинного» або «оазисного» патріотизму. Адже Таджикиська СРСР була сформована із трьох різних частини – Східної Бухари, Гірського Бадахшану та Ходжентського округу, який розташований у західній частині Ферганської долини, а тому географічно був відірваний від іншої території республіки. Однак, не зважаючи на це, ходжентська етно-регіональна група таджицького народу, яка представляла культурно та економічно найбільш розвинутий регіон Таджикистану досить швидко перетворилась на ходжентський (після 1939 р. – лєнінабадський) етно-регіональний клан, який контролював владу у всьому Таджикистані протягом всього радянського періоду. Вже на початку 1940-х рр. перші секретарі всіх партійних організацій Таджикистану були ходжентцями [25, с.572-575]. Однак в силу свого географічного положення ходжентці не змогли інтегрувати всі етно-регіональні групи таджиків.

Іншими етно-регіональними групами таджицького народу, на базі яких сформувались відповідні клани, були: кулябська (на базі колишнього Кулябського бекства Східної Бухари), гармська (колишнє Каратегінське бекство Східної Бухари, територіально розширене у 1950-х рр. після примусової міграції частини жителів Каратегінської долини в Курган-Тюбінську обл.) та памірська (Гірський Бадахшан). Памірські таджикі були ісмаїлітами (гілка шіїзму), а тому не одружувались з представниками інших таджицьких етнічних груп, які є сунітами. Столиця Таджикистану Душанбе розташована в Гісарській долині, економічному центрі колишньої Східної Бухари, зі значною часткою узбецького населення.

Окремі дослідники (Д. Микульський, А. Ніязі) трактують ці етно-регіональні групи таджицького народу як субетноси у складі таджицького

етносу, а наступний конфлікт між ними, як субетнічний [34; 35, с.95]. Цей підхід відображає думку про незавершеність процесу етнічної консолідації таджицької нації, оскільки вона перестрибнула із феодального ладу у соціалістичний, фактично минувши буржуазний, у якому згідно наукових уявлень (К. Дойч, Е. Геллнер, Б. Андерсон) і формуються сучасні нації [36].

На початку 1990-х рр. боротьба таджицьких етно-регіональних кланів за владу за формулою гармські та гірські проти ходжентських та кулябських за підтримки узбеків вилилась у громадянську війну. Однак досить швидко її основним політичним змістом стала боротьба за світський чи ісламський характер розвитку новоствореної таджицької держави.

Важливим міжнародним аспектом цієї війни стало посилення контактів із сусіднім Афганістаном, у північні райони якого із Республіки Таджикистан впродовж 1992 р. втекло від війни понад 80 тис. осіб. У 1996 р., коли в Афганістані «Північний альянс» очолюваний таджиком Ахмад Шахом Масудом почав зазнавати суттєвого тиску від талібів, афганські таджики почали переходити в Таджикистан [37, с.19,25], де тривалий час жив і син легендарного польового командира.

В цей час важливу роль у досягненні таджицького примирення, окрім зусиль Росії та міжнародних інституцій, відіграла й позиція Ахмад Шаха Масуда, який в умовах жорсткого протистояння з талібами переконав поміркованих таджицьких ісламістів погодитися на компроміс з прихильниками ідеї світського Таджикистану, чим забезпечив «Північному альянсу» спокійний тил на півночі.

Фактично на ґрунті боротьби з радикальними ісламістами у другій половині 1990-х рр. сформувалась тимчасова неформальна коаліція між Душанбе і «Північним альянсом». Так, у 2000–2001 рр. таджицька влада підтримувала загони Ахмад Шаха Масуда в Афганістані, оскільки існувала реальна загроза поширення впливу талібів, що загрожувало відновленням громадянської війни у Таджикистані.

За підсумками громадянської війни 1992–1997 рр. до влади у Таджикистані прийшов кулябський клан, який активно намагається посилити єдність усіх регіонів Таджикистану, зокрема й шляхом апеляції до спільного великого минуло таджицького народу. Зокрема, президент Е. Рахмон у своїй книзі «Таджики в дзеркалі історії» наголошує, що «одне з головних джерел справжньої національної самосвідомості – це постійне звернення до героїчного минулого свого народу» [3, с.125].

Після проголошення державної незалежності республіками Центральної Азії у 1991 р., в регіоні розгорілась ідеологічна боротьба за історичне минуле регіону, за його культурні символи, спадок. Зокрема, тема втрати земель історичного проживання таджиків (великого «Історичного Таджикистану») присутня і в історико-ідеологічному дискурсі сучасного Таджикистану [9; 38], і в його політиці.

Як слушно зазначає С. Абашин, у 1990-х рр. ідея «Великого Таджикистану» була сформульована у вигляді концепції «Історичного Таджикистану», яку обґрунтував таджицький історик академік Н. Негматов [19, с.201]. За його баченням, «Історичний Таджикистан» займав західні підніжжя гірського вузла Гімалаїв і Тибету, повністю Тянь-Шань, Паміро-Алай, Гіндукуш, Іранське нагір'я, Аму-Сирдар'їнський та Мургабо-Герирудський басейни [6, с.21-22], тобто всю територію сучасних Узбекистану і Таджикистану, значні частини територій Киргизстану та Туркменістану, частину території Казахстану, Афганістану Китаю та Ірану. Цей концептуальний підхід по-суті набув офіційного характеру, адже біля підніжжя монументу І. Самані у Душанбе було розміщено кам'яну карту з обрисами «Великого Таджикистану», коли він став реальністю у кордонах Держави Саманідів.

Тому й не дивно, що, у 2009 р. президент Таджикистану Е. Рахмон, розповів журналістам, що неодноразово публічно конфліктував з президентом Узбекистану І. Карімовим, заявляючи йому: «Самарканд і Бухару ми все рівно візьмемо!» [39].

Як зазначає у своїй роботі С. Горак, сучасна узбецька ідеологія намагається не визнавати наявності таджиків у якості самостійного народу у рамках Узбекистану [40]. Непрямо такий концептуальний підхід підтвердив і президент Узбекистану І. Карімов, який перебуваючи з візитом у Таджикистані у 2000 р. заявив, що «наше життя поблизу один одного протягом тисячоліть настільки зблизило наші народи, наші звичаї, мови і культуру, що ми дійсно маємо всі підстави говорити, що узбеки і таджики – це один народ, який говорить на двох мовах» [41, с.502].

У сучасному Узбекистані здійснюється політика поступового витіснення таджицької мови зі сфери освіти, культури, мас-медіа, топоніміки. І навіть пропозиції окремих узбецьких ліберальних груп, як наприклад, презентація у 2014 р. ОБСЄ Асоціацією Центральна Азія ідеї надання таджицькій мові в Узбекистані офіційного статусу обґрунтовується тим, що

це «дасть нашій країні додаткові геополітичні можливості у життєво важливих південному та південно-західному напрямках. Узбекистан здобуде право бути виразником політичних, культурних інтересів, хранителем історичних надбань таджицького етносу не меншою мірою, ніж Таджикистан чи Афганістан» [42].

Важливим чинником культурно-цивілізаційного позиціонування Таджикистану є релігійна (ісламська) свідомість його населення, яка є консервативною та традиційною, а тому не зовсім відповідає реаліям сучасного розвинутого суспільства [43, с.18], але суттєво впливає на культурно-суспільне життя країни, оскільки є стрижнем духовної культури таджиків. Так, у традиційній суспільно-політичній думці таджиків, зокрема, у політичній концепції зороастризму ідеальною моделлю політичної влади у державі є модель спадкової монархії (шахіншахство). Надалі на цю базу природньо лягла ісламська модель абсолютної монархії у формі емірського правління.

На практиці всі держави на території Таджикистану аж до падіння Бухарського емірату у 1920 р. були абсолютними монархіями, які керували цими землями або безпосередньо, або через інститут намісників (за Ахаменідів, арабів та монголів), й іншої державної традиції, окрім тієї що гуртувалась на положенні, що влада від Бога, таджики не знали.

У XIX ст. таджицькі просвітники (А. Дониш) намагаються модернізувати це бачення до ідеї конституційної монархії, відповідно до якої правитель може бути обраним або стати таким на основі угод [44, с.33]. Ідеологи ісламського модернізму у Таджикистані та Узбекистані (джадіди) до 1917–1918 рр. також були прихильниками збереження емірської моделі у формі конституційної монархії [45, с.16-18]. Логічним продовженням цієї концептуальної лінії став вибір таджицькою політичною елітою президентської форми державного правління для незалежної Республіки Таджикистан.

Світсько-ісламський компроміс, який політичним силам Таджикистану вдалось досягти після громадянської війни 1992–1997 рр. щодо світського характеру таджицької держави є досить рідкісним явищем в ісламському світі, а тому має велике регіональне та міжнародне значення у якості прикладу для ісламських країн де подібні війни тривають (Афганістан, Ірак, Сирія).

Вищевикладене дозволяє зробити наступні висновки.

1. Таджики вважають себе найдавнішим автохтонним народом Центральної Азії, корені якого сягають арійських часів, який був несправедливо посунутий зі свого історичного місця прийшлими тюркськими племенами.

2. Єдиний таджицький етнос був остаточно розділений державними кордонами на дві частини – центральноазійську та хорасанську (афганську) наприкінці XIX ст., але зв'язки між цими двома частинами завжди зберігались, а після утворення незалежної Республіки Таджикистан лише посилювались. На сьогодні таджики як автохтонне населення проживають на території Таджикистану, Узбекистану та Афганістану.

3. Територія «Історичного Таджикистану» охоплює всю територію сучасних Узбекистану і Таджикистану, частини територій Киргизстану, Туркменістану, Казахстану, Афганістану, Китаю та Ірану.

4. Таджицька еліта з часів національно-територіального розмежування у Центральній Азії у 1924 р. вважає Таджикистан свідомо обділеними територіями та штучно витісненим у гори, а тому висуває претензії на свої «історичні території» – Бухару, Самарканд та ін.

5. Основним джерелом свого несправедливо урізаного сучасного державного статусу у Таджикистані вважають узбеків, політична еліта яких намагається «вкрасти» таджицький історичний спадок, як завойовники впродовж століть панувала на таджицьких землях, проводила і проводить свідому політику асиміляції таджиків, зокрема, через відмову в окремій ідентичності іраномовним сартам.

Використані джерела та література:

1. Негматов Н.Н. Ариана и Арийанведжа (история и цивилизация). – Худжанд: «Ношир», 2006. – 709 с.
2. Масов Р. Тюркизация арийцев: чушь или недомыслие? Ответ на статью А.Аскарова «Арийская проблема: новые подходы и взгляды». 06.01.2006. – [Електронний ресурс]: <https://centrasia.org/newsАмасов.php?st=1136562180>
3. Рахмонов Э. Ш. Таджики в зеркале истории. Кн. 1: От арийцев до Саманидов. – St. Helier, Jersey: London & Flint River ed. 2000. – 240 с.
4. Рахматшо М. Процессы этнополитического развития таджиков Афганистана (середина XVIII – начало XX вв.): Автореф. дис... д-ра ист. наук. – М., 2011. – 48 с.
5. Гафуров Б. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая истории. – М., 1972. – 664 с.
6. Негматов Н.Н. Таджикский феномен: теория и история. – Душанбе, 1997. – 428 с.

7. Президент Республики Таджикистан Арии и познание Арийской цивилизации (размышления накануне празднования Года арийской цивилизации). – [Электронный ресурс]: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=13175
8. Являются ли таджики «истинными арийцами». 27.06.2018. – [Электронный ресурс]: https://news.rambler.ru/other/40193568/?utm_content=rnews&utm_medium=read_more&utm_source=copylink
9. Негматов Н.Н. Таджики. Исторический Таджикистан. Современный Таджикистан. – Гиссар, 1992. – 37 с.
10. Негматов Н.Н. История таджикского народа. – Душанбе, 2003. – 368 с.
11. Бологов П. Истинные арийцы Таджикистана. Сасаниды, саманиды... рахмонида. 16.02.2012. – [Электронный ресурс]: <https://centrasia.org/newsA.php?st=1329384120>
12. Масов Р. Таджики: история с трифом «совершенно секретно». – Душанбе: ОАО «Чопхонан Дониш», 2014. – 212 с.
13. Почекаев Р.Ю. Государство и право в Центральной Азии глазами российских и западных путешественников XVIII – начала XX в. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. – 424 с.
14. Бартольд В.В. Сочинения. Т.2. Ч.1: Общие работы по истории Средней Азии. работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – М.: Наука, 1963. – 1024 с.
15. Абдуллаев М.А. Проблемы эволюции национальной идентичности в таджикской публицистике (конец XIX – первая половина XX веков): Автореф. дис.... д-ра. филол. наук. – Душанбе, 2011. – 48 с.
16. Алимардонов М.У. История образования Таджикской Советской Социалистической Республики: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Душанбе. 2013. – 27 с.
17. Калишевский М. Таджикистан: От «арийского первородства» к «справедливому шаху». 02.12.2013. – [Электронный ресурс]: <https://www.fergananews.com/articles/7965>
18. Ильхамов А. Археология узбекской идентичности // Этнографическое обозрение. – 2005. – №.1. – С.25–47.
19. Абашин С. Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности. – СПб: Алетейя, 2007. – 304 с.
20. Шишов А. Таджики Этнографическое исследование. – Алматы, 2006. – 392 с.
21. Магидович И.П. Население // Отчет о деятельности Совета народных комиссаров и Экономического совета Туркестанской республики на 1-ое октября 1922 г. – Ташкент, 1922; Магидович И.П. Население ТССР в 1920 г. // Статистический ежегодник 1917–1923 гг. – Ташкент, 1924 – Т.1.
22. История таджикского народа / под ред. Р. Масова. – Душанбе: Институт истории, археологии и этнографии АН Республики Таджикистан, 2004. – Т. 5. – 752 с.
23. Масов Р. Таджики: вытеснение и ассимиляция. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 175 с.
24. Шушкова М. Е. Национально-территориальное размежевание Средней Азии: взгляд историков Таджикистана на проблему // Советский проект. 1917–1930-е гг.: этапы и механизмы реализации: сборник научных трудов. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2018. – С. 515-521.
25. Бобохонов Р.С. Эволюция этно-региональных кланов в Таджикистане (XX в.) // Право

- и политика. – 2012. – №3. – С.570–582.
26. Докладная записка Шотемора Сталину о культурной и социально-экономическом положении таджиков на территории УзССР (с приложениями). 1926. / Russian Perspectives on Islam. – [Электронный ресурс]: <http://islamperspectives.org/rpi/items/show/12603>
 27. Махмадаминов А.С. «Образцы таджикской литературы» С.Айни и литературный процесс 20-х годов: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Душанбе, 1993. – 28 с.
 28. Масов Р. История топорного разделения. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 192 с.
 29. Итоги переписи населения Таджикистана 2000 года: национальный, возрастной, половой, семейный и образовательный составы. – [Электронный ресурс]: <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0191/analit05.php>
 30. Этнический атлас Узбекистана. – Ташкент: ИООФС-Узбекистан; ЛИА «Р. Элинина», 2002. – 452 с.
 31. Бойко В.С. Советский Союз, Коминтерн и Афганистан в конце 1920-х – начале 1930-х годов / В.С.Бойко // Восток. – 1998. – №4. – С.38–51.
 32. Афганская эпопея Виталия Примакова // АиФ Долгожитель. – 2007. – № 7–8; Специальные операции Красной Армии в Афганистане в 20-е годы. – [Электронный ресурс]: <http://www.rkka.ru/oper/afg/afg.htm>
 33. Каримов О.К. Выдающийся исследователь и организатор таджикской исторической науки // Вестник ТГУПБП. – 2010. – №1. – С.5–12.
 34. Микульский Д.В. Клань и политика в Таджикистане // Россия и мусульманский мир. – 1995. – №12. – С.47–49.
 35. Ниязи А.Ш. Таджикистан: конфликт регионов // Восток. – 1997. – №2. – С.94–107.
 36. Karl W. D. Nationalism and Its Alternatives Hardcover – New York: Alfred A. Knopf, 1969. – 200 p.; Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.; Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика. 2001. – 272 с.
 37. Артыков А.А. Миграционные процессы в Таджикистане (конец XX – начало XXI вв.): Автореф. дис... канд. ист. наук. – Душанбе, 2011. – 27 с.
 38. Масов Р. Фальсифицировать и присваивать чужую нацисторию нельзя (ответ пантуркистам). 09.03.2006. – [Электронный ресурс]: www.centrasia.ru/newsA.php?st=1141856700
 39. «Мы возьмем Самарканд и Бухару». Таджикский президент рассказал о сокровенном. 10.12.2009. – [Электронный ресурс]: <http://www.vremya.ru/2009/228/5/243519.html>
 40. Горак С. В поисках истории Таджикистана: о чем таджикские историки спорят с узбекскими? // Неприкосновенный запас. – 2009. – №4. – [Электронный ресурс]: <https://magazines.gorky.media/nz/2009/4/v-poiskah-istorii-tadzhikistana-o-chem-tadzhikskie-istoriki-sporyat-s-uzbekskimi.html>
 41. Каримов И.А. Наша цель – независимость и процветание Родины, свобода и благополучие народа / И.А.Каримов. – Ташкент: «Ўзбекистон», 2000. – 512 с.
 42. О месте таджикского языка в Республике Узбекистан. 29.09.2014. – [Электронный ресурс]: <https://www.osce.org/ru/odihr/124518?download=true>